

TĚLO A KATASTROFICKÝ STAV: EFEKT PATOLOGICĚNA V HAVLÍČKOVÝCH PETROLEJOVÝCH LAMPÁCH

Josef Fulka

Summary:

BODY AND CATASTROPHIC STATE...

*The writer Jaroslav Havlíček is undoubtedly one of the great authors of the 20th century, along with Artaud, Beckett and others who have taught us about the organism and its fragility at least as good, if not better than theoretical thinking which explicitly examines the issue at hand. However, to say that Havlíček's *Petrolejové lampy* ("Kerosene lamps") is a great novel about the pathological means to find ourselves dangerously close to some kind of cliché. Not only because such a statement expresses merely an obvious fact, instantly clear to everyone that might simply leaf through the book, but also because the issue of what is normal and what is pathological enters the theoretical reflection perhaps much too persistently and – we need not fear to say – it increasingly shows some sterility. In Havlíček, however, we find something which, in connection with this issue, can be regarded as a most unusual starting point that can certainly add some strength and curiosity to the reflection: an organism is examined – not merely described – in terms of the effect of the pathological. We talk about the effect because a pathological state does not only determine the situation and the behaviour of a particular organism but also, and above all, the interaction with other organisms.*

Říci, že Havlíčkovy *Petrolejové lampy* jsou velkým románem o patologičnu, znamená ocitnout se nebezpečně blízko jakémusi klišé. Nejen proto, že takovým výrokem vyjadřujeme pouze očividný fakt, zřejmý na první pohled každému, kdo tuto knihu třeba jen zběžně prolístuje, ale také proto, že problematika normálního a patologického do teoretické reflexe dvacátého století vstupuje snad až příliš setrvale a stále více – tohoto tvrzení se můžeme bez obav odvážit – vy-

kazuje jistou sterilitu. U Havlíčka však objevujeme něco, co lze v souvislosti s otázkou této problematiky pokládat za nanejvýš nezvyklé východisko, které může dotyčné reflexi dozajista dodat na síle a zajímavosti: organismus je zde zkoumán (zkoumán, nikoli pouze popisován) z hlediska *efektu patologična*. Mluvíme o *efektu*, protože patologický stav neurčuje ani zdaleka pouze situaci a chování jednoho určitého organismu (organismu syfilitika hejtmána Maliny, abychom byli konkrétní, jehož postupná dezintegrace a katastrofický rozpad tvoří v pravém slova smyslu páteř celé druhé poloviny Havlíčkova románu), ale také a především interakci s ostatními organismy: patologično vymezuje v *Petrolejových lampách* nestabilní prostor komplikované „interkorporeity“¹, jeho vnitřek, ale také jeho hranice. Nejde o to říci, že tento prostor sám by byl patologický, a tedy abnormální, ale že je poznamenán, vymezen, *zabarven* efektem patologična, jenž je dán patologickým stavem jednoho konkrétního elementu, který se v jeho nitru nachází; právě proto je nestálý, proměnlivý, hodnota a povaha vztahů mezi jeho členy se neustále transformují v závislosti na tom, jak se mění stav i vzájemný poměr jednotlivých organismů, které jej obývají.

Z téhož důvodu je třeba zdůraznit jednu pozoruhodnou skutečnost: patologično je nutno u Havlíčka chápat zcela opačně, než jak bychom k tomu měli tendenci, kdybychom za východisko našeho uvažování zvolili normalitu jakožto imaginární invariant a abnormalitu či patologično jako více či méně nežádoucí kuriózní variace. „Zdravý rozum“ (není ovšem těžké nahlédnout, že zdravý rozum není nakonec ničím jiným než jistým typem konvence) nás vede k tomu, abychom patologický stav pokládali za odchylku od normy. Georges Canguilhem (u něž se z metodologických důvodů musíme pozastavit) nesčetněkrát cituje Lerichův výrok, v němž se takovéto pojetí beze zbytku soustřeďuje: „Zdraví je život v tichu orgánů.“ Řekneme-li něco takového, zdraví se implicitně vyjeví jako stav stability, pevnosti a stálosti tělesných funkcí, přičemž „hluk nemoci“, lze-li se takto vyjádřit, dotyčnou stabilitou otrásá, narušuje ji ve pro-

¹ Hned na začátku je třeba upozornit na to, že slova „interkorporeita“ tu používáme jen z nedostatku lepšího výrazu. Rozhodně tím nechceme říci, že organismus není ničím jiným než tělem; právě naopak – organismus je třeba vymezit jako syntézu tělesných a mentálních aspektů (právě takto je chápán u Kurta Goldsteina, kterému se budeme za okamžik věnovat). Termín „interorganismický prostor“ však zní více než krkolomně. Abychom se vyhnuli nedorozuměním a předešli možné výtce, totiž obvinění z toho, že chceme organismus redukovat na tělesnost, rovnou poznamenáváme, že prostor interkorporeity zahrnuje i všechny mentální aspekty vztahů, které se v jeho rámci nastolují. Uvidíme ostatně, že korelátem tělesného patologična je u Havlíčka šílenství – tedy *mentální* patologický stav. V tom se Havlíček na jisté rovině přibližuje Artaudovi: když Artaud mluví o těle, má tím na mysli důsledně vzato především organismus, v němž si mentální a tělesné jevy odpovídají a jsou nemyslitelné jeden bez druhého.

spěch patologické nejistoty. Jako by zde patologické stavy – tedy jakákoli forma nemoci – byly jen proto, aby se mohly navracet k normě nebo se naopak zvrátit k absenci jakékoli normy, jakou je zánik organismu; jako by choroba byla předurčena k přechodnosti a bezvýznamnosti odchylky. Nic však není méně jednoznačné než právě takové pojetí normy: „Termín «normální» označuje jednak určitý fakt, který lze popisovat statistickým registrováním – průměrnou hodnotou měření, provedeného na jistém charakteru vykazovaném jistým druhem, přičemž pluralita jedinců vykazuje tento charakter v souladu s průměrem anebo s několika odchylkami pokládány za nepodstatné –, a jednak určitý ideál, pozitivní princip posuzování ve smyslu prototypu či dokonalé formy.“² Oba rejstříky – idealita a průměrnost normy – spolu v rámci této koncepce rezonují, jakkoli je samozřejmě nelze směřovat. Patologický jev potom nutně hraje roli odchylky (která může nebo nemusí být pokládána za zanedbatelnou; ovšem čím více se vzdaluje normě, tím negativnějšího nádechu každopádně nabývá) nebo překročení meze, která je přijatelná ohledně empirického „znečištění“ oné esenciální ideality, která ze samé své podstaty nemůže být žádnému reálně existujícímu organismu bezvýhradně přístupná a již se může organismus pouze asymptoticky přibližovat: *eidos* nikdy nemůže být „ztělesněn“ ve své čistotě – fantasma této věčné oscilace mezi eidetismem a empirismem provází konec konců filosofii již od starověku. Tyto dvě myšlenkové linie jistě nejsou totožné: důležité však je, že patologično je zde v každém případě fenoménem suplementárním či parazitním, vymezeným negativně, totiž svou vzdáleností od normy, že se stává nedostatkem či privací zdraví.

Radikalita Canguilhemova přístupu, jak bylo ostatně již mnohokrát zdůrazněno, spočívá v tom, že příslušnou hierarchii – zdánlivě paradoxně, ale ve skutečnosti zcela logicky – převrací. Normalita není nic pevného, není ničím stálým či neměnným; je vratkým stavem, jehož nestabilita je dána tím, že skutečně zdravý jedinec „je schopen přijmout několik norem, že je *více* než normální.“³ V tomto *více* se soustřeďuje jádro celého problému: normalita musí být nad-normalitou, neboť sobě *in potentia* zahrnuje různé normy, aniž by se kdy mohla přiklonit k některé z nich bez toho, že by přestala být normalitou. Zdraví je ve skutečnosti setrvalým rizikem, imaginárním (protože vždy nestálým) středovým bodem virtuální plurality norem, permanentním oscilováním mezi hrozbou přijetí jediné normy, jež by nevyhnutelně znamenala nemoc. „Stabilita“ zdravého jedince, o níž se tak lehkomyšlně bez přemýšlení hovoří, je ve

² Georges Canguilhem, *La connaissance de la vie*, Vrin, Paris 1998, str. 155.

³ Tamtéž, str. 165.

skutečnosti krajní nestabilitou, protože v jisté perspektivě není než skloubením svých vlastních odchylek a variací, o kterých se nedá říci, že na ni pouze doléhají nebo že ohrožují její „zdravé“ jádro: normalita je v silném slova smyslu *vytvářena* nestálým kolísáním mezi potenciálními formami patologična – „hrozba nemoci je jedním ze základních konstituentů zdraví.“⁴ Vztah mezi normálním a patologickým se zde vskutku obrací: nestabilita již není charakteristikou patologična, nýbrž naopak normality. Patologický stav je stavem stability (jež narůstá tou měrou, v jaké se „odchyluje“ od normy): je takovou formou života, která již – na rozdíl od zdraví – nemůže přijímat jinou normu než tu, ve které se ocitá.⁵ Přestože to může znít absurdně, zdravý jedinec podstupuje mnohem větší riziko než jedinec nemocný: jestliže zdraví je indeterminace připouštějící *jiné* normy, nemocný již naproti tomu může akceptovat jen *jednu* normu, totiž normu své nemoci: „zdraví je luxus, spočívající v tom, že člověk může onemocnět a uzdravit se.“⁶ Lze-li nedeterminovanost zdraví charakterizovat jako jistou „metastabilitu“, tedy jako krajně nerovnovážný stav, nemoc je nutno určit jako její saturaci, jako naplnění jedné z jejích potencialit, jejímž důsledkem je nevyhnutelně to, že všechny ostatní potenciality zmizí a nemohou se navrátit jinak než oklikou přes uzdravení.⁷

Právě toto východisko je *avant la lettre* i východiskem Havlíčkovým: jeho mapování patologických stavů organismu – a jeho interakce s organismy jinými – není dáno jejich charakterem „odchylky“ od zdraví, nýbrž jejich zvláštním *o-sobě*; odchylka zde přestává být odchylkou, stává se konfrontačním výchozím bodem, který nás o normalitě může poučit právě proto, že sám normální není. Havlíček velmi pozoruhodně a přesně „literárním“ způsobem zformuloval to, co později u Canguilhema najde své vyjádření na rovině teoretické. Nezvratnost patologického stavu, jehož pozvolné vyhrocování se nese ve znamení narůstající *stability*, a nikoli nerovnováhy, ostatně není jen tématem *Petrolejových lamp*, ale i následujícího románu, totiž *Neviditelného*, a to s pomocí stejných prostředků: konfrontace zdravého jedince s jedincem patologickým – patologičnost je v *Neviditelném* chápána podle modelu dědičného zatížení⁸ –, určeného

⁴ G. Canguilhem, *Le normal et le pathologique*, PUF, Paris 1999, str. 217.

⁵ K tomu viz G. Canguilhem, *Le normal et le pathologique*, cit. dílo, zejména str. 119–120.

⁶ G. Canguilhem, *La Connaissance de la vie*, cit. dílo, str. 167.

⁷ Tyto termíny přejímáme od Gilberta Simondona. Viz jeho pozoruhodnou knihu *L'individu et sa genèse physico-biologique*, Millon, Grenoble 1998.

⁸ „Měla sebrat všechnu odvahu a zeptat se vás poctivě a přímo, když už jí to leželo v hlavě, chcete-li i po tomto přiznání ucházeti se o dítě – jak bych to řekl? Nu, o dítě ze *zatížené rodiny*,“ říká vypravěči, inženýru Švajcarovi, jeho budoucí tchán továrník Hajn (J. Havlíček, *Neviditelný*, Mladá fronta, Pra-

střetem mezi geneticky determinovaným zdravím a geneticky determinovanou chorobou: na jedné straně Petr Švejcar, setrvale zdůrazňující „švejcarovskou“ zdatnost a genetický vklad, na straně druhé Soňa Hajnová, hysterka, „měkký a nešťastný uzlíček vlhkého a nehezkého stvoření“⁹: stojí zde „inteligentský hajnovský strach“ proti „hrubému švajcarskému zdraví“¹⁰, a mezi nimi zdravé tělo služky Katy, jehož svěžest a jakási „surová“ normalita Švajcara nikdy nepřestane vzrušovat. Zdravý jedinec – přičemž je třeba mít na mysli vratkost a křehkost, jímž je pojem „zdraví“ u Havlíčka obtížen – je chtě nechtě přinucen zakoušet patologično, jehož ztělesněním je nemocný partner či partnerka, jako nezměnitelnost a osudovou neodvratnost. Tato fatalita je vskutku důsledná – Švajcar, zplodiv syna, který vzdor veškeré snaze neunikne mentálnímu postižení, sice může na konci románu stále ještě prohlašovat – tatáž generalizující či *genetizující* formulace –, že „Švajcaři neprchají z boje“¹¹, ale to čtenáře nemůže nechat na pochybách: závěrečná věta románu, pronesená tímž Švajcarem, který se tolik chlubil svým zdravím a robustností, co do svého výraziva až nápadně připomene právě onen patologický stav, ve kterém v první polovině knihy setrvale nacházela Soňa: „Nastane ticho – a neuslyším než hučení únavy a znění nervů v rozbouřené hlavě!“¹²

To nás dovádí k zásadnímu bodu: autoreferečnost patologična (daná, jak již bylo řečeno, jakousi zvláštní fatalitou, existencí jediné normy) není nikdy u Havlíčka vymezena na základě sebe samé, ale naopak konfrontačně či interaktivně. Patologično je pouze sebou samým, na rozdíl od normality, jež je vyznačena existencí několika potenciálních norem, které normální, zdravý jedinec může přijmout (slovo *může* je zde však klíčové: nemůže je přijmout všechny najednou, a jakmile přijme jednu z nich, přestane být normální. Normalita neexistuje nikde jinde než v této dimenzi potenciality, která se nemůže stát skutečností, aniž normalita zmizí), ovšem toto patologické *o-sobě* vyvstává vždy na pozadí střetu s něčím, čím samo není, totiž s indeterminací normality, do které

---

ha 1963, str. 94). Teorie dědičnosti duševní poruchy, již nám Havlíček v *Neviditelném* prezentuje, je promíšena se sociálními konotacemi: Soňa, Švajcarova mladá manželka, pochází z továrnické rodiny a její migrény na vypravěče zprvu nepůsobí nijak podezřele. Jako bychom před sebou měli potvrzení Canguilhemovy teze, podle níž je tělo „současně danost i produktem.“ (G. Canguilhem, *Ecrits sur la médecine*, Seuil, Paris 2002, str. 59). Když Canguilhem mluví o danosti, má na mysli danost ve smyslu genotypu, kdežto tělo jakožto produkt je vymezeno přináležitostí k určitému prostředí.

⁹ Havlíček, *Neviditelný*, cit. dílo, str. 134.

¹⁰ Tamtéž, str. 130.

¹¹ Tamtéž, str. 432.

¹² Tamtéž, str. 433. Soniny migrény byly v *Neviditelném* charakterizovány právě touto „neuropatologickou“ terminologií.

zasahuje a kterou samo omezuje. Paradoxně řečeno: patologično získává svou autoreferenční hodnotu díky konfrontaci s tím, co je vůči němu *jiné*. Fatalita patologična se jakožto fatalita objevuje z hlediska normality: závěr *Petrolejových lamp* je v tomto ohledu symptomatičtější: „Počala chápati, že člověku nezbyvá, než přijímati události bez trpkosti a bez zoufalství tak, jak za sebou jdou, ať jsou sebe krušnější. Na minulosti nelze nic změnit. Život letí stále vpřed, pořád jen vpřed.“¹³ Dvojí osudovost, dvojí, na sobě závislá fatalita: fatalita normality, které nezbyvá než přijmout fakt fatality patologična i s její absencí jakékoli indeterminace. Normalita přitakává fatalitě patologična jakožto fatální a nezměnitelné skutečnosti.

Konfrontační pojetí normálního a patologického leccos napovídá ohledně Havlíčkova pohledu na organismu, přesněji řečeno samo nás k němu automaticky dovádí. Organismus nikdy není izolovanou jednotkou, která by byla odříznuta od svého okolí a v jejímž rámci by se její identita rodila sama od sebe – své charakteristiky (a tato skutečnost určuje i perspektivu, ve které je organismus u Havlíčka zkoumán) čerpá z interakce s tím, co ho obklopuje. Do tohoto interakčního prostředí patří především nějaký jiný organismus, ale spolu s ním i celý složitě strukturovaný „normální“ *umwelt*, jehož je tento organismus emblémem, ale zároveň pouze jedním z prvků. Setkání normálního a patologického tedy není prostým setkáním dvou oddělených organismů, ale daleko spíše dvou organických životů „zapuštěných“ do svého okolí. Soňa z *Neviditelného* je jistě patologickým organismem, ale tato její charakteristika vyvstává na pozadí struktury celé domácnosti Hajnů (nezapomínejme, že jakýmsi spouštěcím mechanismem Soniny choromyslnosti je „neviditelný“ strýček Cyril), která nemá jen roli nějaké kulisy, ale jakéhosi živlu, v němž se organismy jejich obyvatel rozvíjí, nabývají nových rysů, mění či udržují své specifické rysy. Toto okolí je objektivně vzato u obou organismů jedno a totéž – oba se nacházejí v tomtéž světě –, ale každý z nich se k němu vztahuje jiným způsobem. U různých modalit tohoto vztahu se nyní musíme zdržet.

Je pozoruhodné, nakolik zde havlíčkovská perspektiva rezonuje s teoretickým gestem, které určuje metodologický postup díla, jež se, co se týká problematiky vztahu mezi normálním a patologickým, stalo vskutku prací kanonickou. Máme zde na mysli *Aufbau des Organismus* od Kurta Goldsteina. Goldstein v úvodu explicitně poznamenává, že jeho pojednání je neobvyklé tím, „že vychází z patologických spíše než z normálních jevů. [...] Patologické

¹³ J. Havlíček, *Petrolejové lampy*, Levné knihy Kma, Praha 2000, str. 306.

jevy nám toho mohou více odhalit. Tím samozřejmě nechci říci, že nám bezprostředně zaručují skutečné pochopení podstaty organismu. Pokud se však na patologično díváme prostě jako na kuriozitu způsobenou nemocí, nemůžeme doufat, že jeho studiem pokročíme v poznávání normálních jevů.¹⁴ Základním východiskem pro Goldsteinův holistický přístup k organismu – organismus podle něj nelze chápat jako souhru či překřizování komplementárních, ale navzájem oddělených funkcí, ale jako celek: i každý patologický symptom se potom vztahuje k *celému* organismu, a nikoli jen k té či oné jeho funkci – je právě skutečnost, že organismus nachází svou hodnotu ve vztahu k prostředí, které ho obklopuje. Jak píše v souvislosti s Goldsteinem velmi přesně Renaud Barbaras: „Naplnění identity živé bytosti vyžaduje určitý vztah k prostředí.“¹⁵ Organismus v tomto smyslu nabývá identity a svébytnosti pouze na základě interakce, „debaty“ s prostředím, přičemž patologické jevy nám ohledně povahy této interakce mohou poskytnout více informací než „neproblematické“ jevy normální, a to proto, že právě jistá roztržka v této „debatě“ vyjevuje podmínky možnosti jejího plynulého fungování. Dotyčné soužití se světem může být harmonické nebo disharmonické, v závislosti na tom, nakolik se organismu daří naplnit určitou základní tendenci, kterou Goldstein vymezuje jako „vyrovnávání se“ (*coming to terms with*) se světem. Neměli bychom mít za to, že tu máme co do činění s mechanickým determinismem; vztah organismu a okolí je třeba promýšlet v termínech souladu či harmonie: nejde jen o to říci, že okolí určuje identitu organismu – tato „debata“ není žádnou soustavou imperativů ze strany prostředí. Pokud se organismus ke světu vztahuje tak, že jeho úkony (*performances*) jsou v souladu se základním tíhnutím, jakýmsi *conatus*, který se svým vztahem k okolnímu prostředí snaží naplnit a který Goldstein označuje jako seberealizaci,¹⁶ je možno tuto interakci označit za „normální“. Goldstein však umísťuje těžiště svého zájmu primárně do sféry patologických jevů – otázka, která se ihned nastoluje, zní tedy následovně: jak je tomu v případech, kdy je tato harmonie nějakým způsobem narušena?

¹⁴ Citováno podle anglického překladu – K. Goldstein, *The Organism*, Zone Books, New York 2000, str. 29.

¹⁵ R. Barbaras, *Vnímání (Esej o smyslově vnímatelném)*, Filosofia, Praha 2002, str. 49. K pozoruhodným úvahám o Goldsteinovi viz též Barbarasovu knihu *Le désir et la distance*, Vrin, Paris 1999.

¹⁶ Seberealizace organismu je u Goldsteina vymezena jako „realizace všech schopností organismu harmonickým způsobem, a to tak, aby byla zaručena jeho «existence».“ (K. Goldstein, *Selected Papers*, M. Nijhoff, Hague 1971, str. 471).

Prostor interkorporeity, tedy prostor konfrontace patologického organismu s *umweltem* normality, v jehož centru (a to centru významovém, ne vždy prostоровém) stojí jiný, tentokrát normální organismus, má u Havlíčka téměř vždy charakter konfliktního střetu, střetu, který poznamenává setkání dvou dotyčných organismů, ale následkem toho také onen prostor sám. Tuto konfliktnost jsme na začátku navrhli nazvat *efektem patologična* – tímto termínem jsme se snažili vyjádřit ono napětí, jímž je interkorporeita u Havlíčka vymezena v samé své podstatě. Tím vůbec nechceme říci, že by tento prostor byl vyznačen pouze vztahem těchto dvou organismů (Štěpky a Maliny v *Petrolejových lampách*, Soni a Švajcara v *Neviditelném*): jedná se o něco velmi složitého a proměnlivého, o prostor, v němž je struktura a identita každého organismu vyznačeno komplikovanou a nerovnovážnou sítí vztahů k organismům jiným. V *Neviditelném* vstupují o hry všichni členové domácnosti Hajnů (Petr Švajcar, hrající svou strategickou hru, si to dobře uvědomuje), a to mnohdy způsobem zcela klíčovým, ať už je to služka Katy, továrník Hajn, teta Hajnová a především strýček Cyril – traumatický střet s ním ostatně způsobí Soninu psychózu; V *Petrolejových lampách* je to celé osazenstvo statku a v posledku i celé město. Na rozbor těchto takřka nekonečně rozvětvených vztahů nám tu však chybí prostor.

V *Petrolejových lampách* se setkáváme s toutéž situací jako v *Neviditelném*: Štěpčino „statné a žádostivé tělo“¹⁷ nemůže s postupně chátrajícím tělem Petra Maliny udržovat jiné vztahy než vztahy bytostně konfliktní, v nichž se seberealizační tendence obou těl nevyhnutelně míjejí, aniž se mohou kdy protnout. Prostor, v němž se tato dvě těla setkávají, je nutně prostorem disharmonickým, charakterizovaným nepřeklenutelnou napjatostí, jež není ničím jiným než tenzí povahového rozdílu mezi indeterminací normy a postupně se vyhrocující fatalitou patologična. Toto vzájemné míjení vkládá do samotného nitra onoho prostoru základní dimenzi absence či nedostatku: identita organismů je proto vždy nezavršená, je určena nemožností, ne-možnou koherencí či koincencí organismu se sebou samým, jež je dána neadekvací a posunem v jeho seberealizační touze. V počátcích manželského soužití (pokud můžeme vůbec tohoto výrazu použít) Štěpky Kiliánové a Petra Maliny je, pravda, konfliktnost tohoto mezi-tělesného prostoru nedořečena, je jí přiznán pouze statut jakéhosi naznačení. Štěpčin vklad do tohoto disharmonického *umweltu* je vkladem tělesné žádostivosti, reprezentované touhou po muži a později touhou po dítěti: „Měla muže, již ho skoro měla, tohoto toužebného a neustále jí unikajícího muže – teď jí ho

¹⁷ *Petrolejové lampy*, cit. dílo, str. 114.

již nikdo nevyvrve.¹⁸ Jejich svatební noc ohlásí první náznak – zatím však pouze tušené – disonance, která se bude do konce románu stupňovat, až nakonec dospěje ke stavu naprosté dezintegrace. Malinova slova – pro Štěpku zatím nepochopitelná – jsou symptomaticky odsouzena k tomu, aby byla přeslechnuta: „Vím – cítím – jsem starý člověk, Štěpko – – těš se, že budeš brzy vdovou...» – a pokusil se o krvavý úsměv. Snad jen tato slova byla napojena jistým citem – tato první nesrozumitelná slova, která promluvil – to další byla už jen pustá komedie. Bohužel však – stává se to tak často – člověk často přeslechne významné pro bezvýznamné. Štěpka poslouchala, nerozuměla a zapomněla. [...] Cosi hrozivého vystoupilo z pozadí, cosi se blížilo, co bylo v myšlenkách protivníkových a co nebylo dosud jasně vysloveno. Bláhová Štěpko – nebylo vysloveno, a ani dnes ani zítra, ani v nejbližších dnech vysloveno nebude.¹⁹ Oproti tomu, s čím se později setkáme v *Neviditelném*, jsou charakteristiky členů vztahu – jakkoli je jeho forma identická – symetricky obrácené: přetvářka a vypočítavost se zde soustřeďuje na straně patologického organismu, a nikoli organismu normálního (v *Neviditelném* tomu bude právě naopak).

Na základě této citované pasáže, v níž explicitně vyvstává ona náznaková disonance, která bude střet normálního a patologického (jež se zatím jako takové neprojevuje) nadlouho určovat, jsme nyní s to stanovit přesnější charakteristiky dotyčné konfrontace: ztělesněním normality je tělo, snažící se naplnit jednu ze základních seberealizačních funkcí organismu, totiž funkci pohlavního uspokojení (skutečností, že v románu se mluví především o touze po vdavkách, se samozřejmě nesmíme nechat zmýlit): „V Štěpčině srdci nikdy nebylo opravdové lásky k tomuto chlapíku, byla jen bláznivá touha vdáti se a opojení, že se touha vyplňuje. Vše ostatní bylo jen její vlastní tělo.“²⁰ Touha v Havlíčkově pojetí není touhou symbolickou, nýbrž daleko spíše organickou. Jde vskutku o *seberealizaci* v silném slova smyslu, o *conatus* organismu, snažícího se dospět k vyrovnání s okolím prostřednictvím sexuálního uspokojení. Patologický člen dotyčného vztahu je naopak reprezentován tělem, které této seberealizační snaze uhýbá; otevírá se zde dvojitý rozestup, zabraňující seberealizační tendenci obou organismů: seberealizace prvního, zdravého organismu je znemožněna právě patologickým charakterem toho, co by mělo sloužit jako sám prostředek jejího naplnění, totiž druhého organismu. Podivné a nepředvídatelné reakce Petra Maliny, nesoucí se ve znamení setrvalého uhýbání před Štěpčinou touhou,

¹⁸ Tamtéž, str. 185.

¹⁹ Tamtéž, str. 197–198.

²⁰ Tamtéž, str. 215.

Petrolejové lampy (1971). Režie J. Herz. Iva Janžurová (Štěpa) a Petr Čepek (Pavel).

jsou ovšem dány tím, že samo jeho „vyrovnávání se“ se světem je disharmonizováno jeho (prozatím skrytou) chorobou.²¹ Efekt patologična proniká prostorem interkorporeity právě díky této dvojí absenci seberealizace: seberealizace patologického organismu i seberealizace organismu normálního. Vzhledem k této komplikaci, dané souhrou dvou na sebe odkazujících disharmonií, můžeme říci, že patologický organismus jménem Malina poznamenává svou abnormalitou i celé prostředí, do nějž vstupuje a s nímž udržuje vztah. Tato počáteční tenze, postihující zprvu pouze sféru sexuality, se však záhy stává neudržitelnou a projeví se jakýmsi strukturním převrácením vztahu obou členů: „Žena nestala se ženou ani příští noci, ani žádné noci tohoto dlouhého, uměle nudného týdne. [...] Podivné bylo jeho chování, když se nyní Štěpka, den ode dne krotší, připravovala na lůžko. Jako by to byl on, jenž se stal ostýchavou nevěstou. Činil se seč byl, aby nemusel hleděti na kypré půvaby, nabízející se jeho očím.“²² Stejným uhýbáním Malina reaguje na Štěpčinu touhu po dítěti, v souvislosti s níž se situace vyhroťte do té míry, že se nelze vyhnout jakémusi kvazi-přiznání: „Nebudeme mít děti – možná, že nikdy je nebudeme mít, marně ode mě žádáš, abych s tebou po manželsku žil, protože nejsem *schopen* pohlavního života, rozumíš? Nejsem schopen.“²³

To, co se zprvu mohlo projevovat jen jako nevinná a překonatelná disharmonie v sexuální soužití, začíná nabývat charakteru skutečné katastrofy. Slova „katastrofa“ zde nepoužíváme náhodou: Když Kurt Goldstein odpovídá na otázku, kterou jsme zde již zmínili a která se týká ne-normálního vztahu organismu a prostředí, nalezneme u něj právě tento termín. Disharmonické soužití (patologického) organismu a světa je charakterizováno jako „katastrofický stav“ či „katastrofická situace“. Jestliže normální chování se vyznačuje uspořádaností, organismus, který je tak či onak poškozen, se ke světu vztahuje „katastroficky“: jeho úkony jsou deficientní, nedospívají k uskutečnění toho, k čemu mají původně směřovat, mezi organismem a prostředím, ve kterém se nachází, se otevírá propast nesouladnosti: „Katastrofické reakce jsou nejen neadekvátní, ale také neuspořádané a nekonzistentní [...] Individuum v takových situacích zakouší šok vztahující se nejen na jeho vlastní osobu, ale i na okolní svět.“²⁴ Tuto neuspořádanost katastrofických reakcí bychom neměli chápat jen jako ně-

²¹ A není asi třeba dodávat, že další polohou této disharmonie je Malinův naprostý nezáměr o normální *umwelt*, jehož je Štěpčino tělo znakem: „Když konečně jaro nadešlo, neprojevil ani nejmenšího zájmu o osev, o stodoly, o dobytek.“ (*Petrolejové lampy*, str. 215).

²² Tamtéž, str. 202.

²³ Tamtéž, str. 209.

²⁴ K. Goldstein, *The Organism*, cit. dílo, str. 49.

jakou viditelnou chaotičnost či viditelnou úzkost.²⁵ Daleko spíše je třeba jí rozumět ve smyslu jakékoli formy neadekvace mezi činností organismu a elementy prostředí, z něž má tento organismu za normálních podmínek získávat svoji svébytnost a identitu. Právě tato identita je narušena tehdy, když organismus přestane být s to uskutečňovat svoje možnosti, které mu za normálních podmínek mají bytostně náležet. Uspořádané i neuspořádané chování organismu nepředstavují jen různé formy jeho fungování: je třeba je definovat vzhledem k oné základní tendenci, jíž je seberealizace. Selhání procesu, v němž organismus z prostředí získává skrze své úkony všechny podstatné charakteristiky, znamená ohrožení jeho identity, a tedy i jeho existence jako takové. „Neuspořádanost je stavem, v němž se jedinec kvůli vnějším či vnitřním podmínkám nedokáže vyrovnat s vytčeným úkolem tak, aby došlo k jeho seberealizaci,“ píše Goldstein.²⁶ To neznamena, že každý katastrofický symptom by byl nezvratný – něco takového by odporovalo základní schopnosti organismu, totiž schopnosti uzdravovat se. I normální život je plný drobných „katastrof“, které lze ovšem zneutralizovat obnovením rovnováhy mezi organismem a prostředím: jedná se o katastrofy nastávající, lze-li to tak říci, v rámci normy. Skutečná abnormalita se objeví tehdy, když se z katastrofického stavu stane „všeurčující síla“ (*all-determining force*²⁷), narušující rovnovážný stav celého organismu.

Pro romány Jaroslava Havlíčka je symptomatické, že žádný takový „ekvalizační proces“²⁸ u něj nenastává: katastrofa, postupně pronikající do prostoru interkorporeity, který nakonec zcela ovládne, se může pouze vystupňovat – touto neodvratností se Havlíčkovy prózy přibližují antické tragédii nebo románům Thomase Hardyho. Tělo hejtmána Maliny, jehož katastrofická reakce postupně vyplňuje celý prostor, který je v jeho dosahu, a poznamenává všechny vztahové linie, které v něm vstupují do hry, prochází sérií katastrof, vyústující až do zrušení jakékoli zóny indeterminace (včetně té, jež je dána schopností motorického ovládní vlastního těla) a do nevyhnutelného přijetí jediné normy. Viděli jsme, že tato inadekvace zprvu postihuje sexualitu. Následující pozoruhodnou pasáž, v níž se „sexuální“ neadekvace explicitně stává jakousi *all-determining force* – v tom smyslu, že deficiencie Malinových úkonů se neomezuje pouze na jeho vztah ke Štěpce, ale zaplavuje celý prostor interakce obou těl – stojí za to

²⁵ Úzkost je u Goldsteina jednou ze základních reakcí organismu na katastrofický stav. Viz *The Organism*, cit. dílo, str. 55–56.

²⁶ K. Goldstein, *Selected Papers*, cit. dílo, str. 425–426.

²⁷ Tamtéž, str. 415.

²⁸ Tamtéž, str. 410.

ocitovat celou: „Nemusil již mít obav, že se prozradí bezvýsledností a marností milostných hříček a stal se i navenek takovým, jakým byl uvnitř, totiž zkaženým, perversním, impotentním chudšasem. Štěpce bylo v tomto období, které trvalo a hrozilo trváním na celá léta, mnohem hůře, než v kterémkoli jiném období jejího života. Častována jsouc smyslnými doteky, muchlaná a vyčerpávaná bezvýhodně milostnými hrami, vydražďovaná do nemožnosti a hnětená jako dobré těsto, stala se popudlivou, bezohlednou a pánovitou k své ruině, která se peskování poddávala s jistým zalíbením. Příhodilo se jednou – a Štěpkabledla hnusem ještě po týdnech, kdykoliv si to připomněla – že se bránila nehty proti dotěrným dotekům. Hejtman, kterému vytryskla krev, místo aby se durdil, prosil ji téměř úpěnlivě, aby jen pokračovala v své divné *lichotce*. Štěpka pochopila, že její *neduživce* nalezl rozkoš v malé bolesti, nemoha ji nalézt jinde, a umínla si, že již nikdy se nedá vyprovokovati a nikdy více mu nedopřeje takových pochybných rozkoší. Štěpčin poměr k muži stal se poměrem ženy k ošklivé, chlípěné a bezmocné opici.“²⁹

Co se nejprve jevilo jako přijatelná katastrofa, vyvstávající daleko na obzoru v podobě nedořečenosti, náznaku či ospravedlnitelného odmítnutí, teprve nyní nabývá explicitního charakteru. Malinova patologičnost je v silném slova smyslu explozivní: jistě, na určitou neadekvaci mezi jeho organismem a okolím jsme narazili již dříve, ale jednalo se o neadekvaci v jistém smyslu skrytou či negativní. Jestliže narušovala mezitělesný prostor tím, že Štěpce docela prostě zabraňovala v seberealizaci, zde se vystupňuje do té míry, že jí předkládá *karikaturu* této absence seberealizace: karikaturu oné svatební noci, která se nikdy nekonala. Efekt patologična již není jen tím, co vnáší tenzi do soužití těla a prostředí (k němuž patří i jiné tělo, kterému je v důsledku této tenze rovněž vnucován katastrofický stav), nýbrž především tím, co tuto tenzi v jakési hrozivé parodii explicitně zvýrazňuje. Patologično se stává zvrácenou ironií. Toto karikaturní zvýraznění neadekvace nyní určuje základní charakteristiky i meze interkorporálního prostoru jako takového: teprve teď, když byly všechny zábrany odsunuty stranou, se tento prostor vyjevuje jako něco, co je samo neadekvátní. Není zde již dvojí neadekvace, dvojí *all-determining force*, daná tím, že seberealizace Malinova a seberealizace Štěpčina se navzájem mívají, nýbrž neadekvace jediná, determinující samotný *vztah* mezi těmito dvěma organismy jakožto vztah katastrofický (jde tedy o jakousi katastrofu druhého stupně, k níž nedochází v rámci vztahu mezi organismem a okolím, ale jež je syntézou dvou

²⁹ *Petrolejové lampy*, cit. dílo, str. 211.

takovýchto primárních katastrof – Malinovy, a následkem toho i Štěpčiny, neboť Malina je základním prvkem prostředí obklopujícího Štěpku a naopak). Neadekvace je všeobjímající, neboť je vlastností samotného vztahu obou členů, a ne pouze jednoho členu a jeho okolí: nic zde již není takové, jaké to má být, adekvace nemůže být obnovena a každý úkon musí být nutně deficientní, protože nezavršenost a nestabilita této interkorporeity je dána míjením dvou neuskutečněných seberealizačních tendencí (navzájem se míjí to, co se míjí samo se sebou: říci, že tento mezitělesný prostor je určen základním nedostatkem či chyběním, znamená stále ještě říci příliš málo), které si toto míjení explicitně uvědomují: katastrofická fatalita je naprostá a stává se vnitřní limitou interkorporeity, omezující všechny aktuální i potenciální vztahy v jejím rámci.

Věci však nejsou tak jednoduché: nemůžeme se samozřejmě domnívat, že zmiňovaná globální katastrofa by byla syntézou dvou rovnocenných dílčích katastrof, že mezi oběma katastrofami – Štěpčinou a Malinovou – by existoval vztah symetrie. Malinova katastrofa je primárnější a je dána skutečnou chorobou (syfilis); Štěpčina seberealizační tendence vykazuje neadekvaci s prostředím výhradně potud, že jedním z prvků tohoto prostředí (prvkem nejvýznamnějším, byť ne jediným) je právě Petr Malina. Mezitělesný prostor je odsouzen k tomu, aby záhy nabyl jiné povahy a aby si v něm našly místo jiné vztahové struktury. Dojde k tomu velmi brzo, v podstatě v okamžiku, kdy jeho uspořádávajícím principem přestane být ona „symetrická asymetrie“ deficientních operací vztahujících se na sexualitu. Úměrně s tím, jak se Štěpka vzdává své tělesné touhy a věnuje se zvelebování statku, dezintegrace Malinova organismu začíná postihovat i motorické funkce: „On – on tak divně chodí,» přiznávala se děvečka nad kupou prádla, které počala přebírat. «Chodí, jako by dobře nemohl.»³⁰ Zároveň přichází i poznání – ze Štěpčiny strany – skutečné povahy Malinovy choroby, která začíná nabývat *očividných* a nepřehlédnutelných rysů: tělesná dysfunkce na jedné straně; šílenství na straně druhé. Interkorporální prostor, implikující zpočátku jen tělo Štěpčino a Malinovo, se již nemůže neprotnout s prostorem veřejným: „Tak se obyčejná cesta Štěpky Malinové na matčin svátek změnila v cestu křížovou [...] Nyní jdu málem tichá a zmučená. Vleču po svém boku cosi nepodobného člověku. Skřehotá to, zlý oheň tomu sálá z očí, je to však ubohé a nekonečně ztracené. A i já jsem ubohá a ztracená. Městečko hltalo nevyšlovená slova. Rozumělo dobře. Zažívalo zasloužený triumf.“³¹

³⁰ Tamtéž, str. 231.

³¹ Tamtéž, str. 243.

Vztah Štěpky a Maliny, jehož katastrofická povaha je nyní zviditelněna před prostorem globálním (prostorem celého města), nabývá nové konfigurace: jakýsi rezignovaný návrat k normalitě (i nadále však poznamenané stupňující se dezintegrací Malinovou: jedná se o jiný typ normality, v němž je Malina určen a přijat jako jakýsi patologický přívažek) na straně Štěpky; nezvratná cesta k jediné normě – totiž k naprosté nehybnosti, jejímž krajním bodem je nehybnost mrtvol, na straně Maliny: „Dokavad se ploužil, věděl, že žije, myšlenky se hýbaly, on se hýbal jakž takž. Jakmile usedl, aby si odpočal, nastalo ticho, a on se ticha nyní bál. Býti tichý – toť tolik, co býti mrtev.“³² Na tomto místě by bylo možno měřit blízkost i vzdálenost, jaká Havlíčka dělí kupříkladu od Samuela Becketta. Podobně jako Havlíček i Beckett (u něž je však organismus zpravidla osamocený) ztotožňuje ticho a smrt – mlčet u Becketta znamená být mrtev a *Nepojmenovatelný* ostatně explicitně prohlašuje, že nikdy nebude mlčet.³³ Na rozdíl od Havlíčka se však u Becketta setkáváme s důslednou disociací pohybu a myšlení: nehybnost neznamená zánik myšlení, právě naopak – čím jsou Beckettovy postavy blíže nehybnosti, tím intenzivněji myslí, jako by je pohyb při myšlení *vyrušoval*.³⁴ Koextenzivita života a pohybu nás však u Havlíčka nemůže překvapit: pohyb či možnost pohybu tu není ničím jiným než onou indeterminací, umožňující aktivní interakci s prostředím (mohu se přesouvat, vyhledávat to, co odpovídá mé seberealizační tendenci, a naopak se vyhýbat tomu, co jí staví do cesty překážky), a tedy i onu potencialitu několika norem, jak jsme ji charakterizovali v souvislosti se stavem normality. Nehybnost je jedinou normou, pasivitou ve vztahu k prostředí, ústící v posledku do absence jakékoli normy, vyznačující konec života. Předzvěst této absence nalezneme na konci románu: „Tu nabyla jistoty, že se sám nezvedne – a co víc, že se bez její pomoci nedostane ani o píd' dolů. Chopila se ho v podpaží mocnými rukama a postavila ho na nohy jako papírového panáka – běda však, postavit ho bylo málo, sotva ho pustila, již se jí zase řítily zpátky. Nemocné nohy a chlad – prostě měl okončtiny

³² Tamtéž, str. 269.

³³ Což ovšem platí i pro Malinu: „Stalo se mu nutným sám sobě něco hlasitě vyprávěti.“ (Tamtéž, str. 269). Myšlenka, podle níž je život charakterizován pohybem (myšlení i řeč, jak je patrné z výše citované pasáže, jsou zde pokládány za jistou formu pohybu), Havlíčka přibližuje tomu, co v nedávné době formuloval již zmiňovaný Renaud Barbaras na rovině filosofické: viz kapitolu „Vnímání a pohyb“ in: *Vnímání*, cit. dílo, str. 48–54.

³⁴ Mluvíme zde zejména o trilogii *Molloy*, *Malone umírá* a *Nepojmenovatelný*. Stupňující se nehybnost nikterak nebrání myšlení v důslednosti a mnohdy i neobyčejné pronikavosti: vzpomeňme si například, jak obratně Molloy – a to na základě čistě myšlenkového postupu – řeší problém s „cacacími kamínky“.

zcela mrtvé.³⁵ Zároveň zde velice jasně vystává ona nová konfigurace vztahu těchto dvou organismů, konfigurace, která se rýsovala již dlouho předtím: nejsou zde již dvě deficiencie, ale naprostá bezmoc na jedné straně a „zdravá“ síla na straně druhé. Síla, paradoxně nabytá přijetím fatality patologického stavu druhého organismu, jenž se v posledku musí proměnit na fatalitu smrti. Právě tato skutečnost určuje závěrečný patos: život jde dál, přesto, anebo právě proto, že musí jednou skončit, tak jako skončil život Petra Maliny.

Tato stručná úvaha si pochopitelně nekladla za cíl vyčerpát všechny základní aspekty Havlíčkova pojetí normality a patologična. Šlo především o vyznačení některých jeho linií, jistě ne všech, ale přece jen těch, které pokládáme za klíčové. *Neviditelný* i *Petrolejové lampy* jsou *mimo jiné* i pozoruhodně důkladnými studii o normě a abnormalitě: východiskem – to je třeba opět zdůraznit – je zde patologičnost, její svébytnost a zvláštní stabilita. Jakým způsobem tato stabilita – či postupující stabilizace³⁶ – zasahuje do nestability normy? – to je základní otázka, procházející oběma prvními Havlíčkovými romány. Chtěli jsme však rovněž naznačit následující fakt: Jaroslav Havlíček je nepochybně jedním z velkých autorů dvacátého století – spolu s Artaudem, Beckettem a dalšími –, kteří nás o organismu a jeho křehkém statutu poučili stejně dobře, ne-li lépe, než teoretické myšlení, které si tuto otázku explicitně stanovuje jako předmět svého zkoumání.

Literatura:

- Barbaras, R.: *Le désir et la distance*, Vrin, Paris 1999, *Vnímání (Esej o smyslově vnímatelném)*, Filosofia, Praha 2002
- Canguilhem, G.: *Ecrits sur la médecine*, Seuil, Paris 2002, *La connaissance de la vie*, Vrin, Paris 1998, *Le normal et le pathologique*, PUF, Paris 1999,
- Goldstein, K.: *The Organism*, Zone Book, New York 2000, *Selected Papers*, M. Nijhoff, Hague 1971
- Havlíček, J.: *Neviditelný*, Mladá fronta, Praha 1963, *Petrolejové lampy*, Levné knihy Kma, Praha 2000
- Merleau-Ponty, M.: *La structure du comportement*, PUF, Paris 2002
- Simondon, G.: *L'Individu et sa genèse physico-biologique*, Millon, Grenoble 1998

³⁵ Petrolejové lampy, cit. dílo, str. 287.

³⁶ To platí jak pro Malinu z *Petrolejových lamp*, tak pro Soňu z *Neviditelného*: jejich zhoršující se stav je postupnou stabilizací, a nikoli destabilizací.